

QADIMGI MISRNING OXIRGI SAHIFALARI: SO'NGGI PODSHOLIK DAVRINING TARIXI

Mirzamatov Bunyodbek Toshkent Kimyo

Xalqaro Universiteti Namangan filiali

“Tarix” yo`nalishi uchinchi bosqich talabasi

Annotatsiya: So'nggi Podsholik davri Misr tarixidagi oxirgi bosqichlardan biri bo'lib, miloddan avvalgi 664–332 yillar oralig'ida davom etgan. Ushbu davrda Misr mahalliy fir'avnlarning hokimiyatini tiklashga va mustaqillikni saqlab qolishga intildi, biroq chet davlatlar, xususan, Fors imperiyasi tomonidan bosib olinishi bilan yuzmayuz keldi. 26-dinastiyadan 31-dinastiyagacha davom etgan ushbu davr san'at, arxitektura va diniy qadriyatlarning qayta tiklanishi, shuningdek, yunon va fors madaniyati bilan aloqalar orqali ajralib turadi. So'nggi Podsholik davri Misr uchun jonlanish va tanazzul davri bo'lib, u o'zining an'anaviy qadriyatlarini saqlab qolishga intilgan bo'lsa-da, Aleksandr Makedonskiyning istilosi bilan Misr yunon davri boshlandi.

Kalit so'zlar: So'nggi Podshohlik Davri, Misr Tarixi, Fir'avnlar, 26-sulola, Fors imperiyasi, Yunon madaniyati, Psamtik I, Aleksandr Makedonskiy, Madaniy meros, Arxitektura tiklanishi, San'at va diniy qadriyatlar, Fors bosqini, Misr mustaqilligi.

Annotation: The Late Period is one of the final phases in the history of ancient Egypt, spanning from 664 to 332 BCE. During this period, Egypt endeavored to restore local pharaonic rule and preserve its independence, but faced repeated conquests, particularly by the Persian Empire. Spanning from the 26th to the 31st Dynasties, this era is marked by a revival of art, architecture, and religious traditions, along with interactions with Greek and Persian cultures. The Late Period represents both a period of resurgence and decline for Egypt, striving to uphold its ancient traditions until the arrival of Alexander the Great, which ushered in the Hellenistic period.

Keywords: Late Period, History of Egypt, Pharaohs, 26th Dynasty, Persian Empire, Greek Influence, Psamtik I, Alexander the Great, Cultural Heritage, Architectural Revival, Art and Religion, Persian Conquest, Egyptian Independence.

Sais Quyi Misrning yink nomlaridan biri bo'lib, bu shahar deltaning g'arbiy qismida joylashgan. Atrofida botqoq bilan o'ralgan Sais da 665-yildan boshlab, Psammetix hokamlik qilgan. Psammetix (mil. avv 656-610-yillar) Tefnaxt avlodidan bo'lib, livivalik urug'idan chiqqan U Ashshurbanipalning yordamida ko'rgan va osuriyaliklarning sodiq ittifoqchisi bo'lgan Psammetix butun Misrni o'z qo'l ostiga birlashtirib, yangi XXVI sulolaga asos solgan. Bu sulola davrida Misr yangidan ravnaq topgan. Biroq, bu Misr davlati va madaniyatining so'nggi marta, lekin kuchsizroq rivoj topgan davri edi. Uzoq davom etgan urushlar qo'shinlarining mamlakatni xarobaga aylantirgan hujumlari natijasida tinkasi qurigan Misr endi o'z chegaralarini dushmandan himoya qilishi va Osiyodagi obro'sini saqlash uchun zarur bolgan ko'p sonli qo'shin to'play olmagan. Shu sababli Sais Kichik Osiyo va yunonlardan yollangan askarlarga tayanib ish ko'rishga majbur bolganlar Yunon tarixchisi Gerodot yunon savdogarlari, yo'llanma askarlaming Misrga kirib borganligi masalasiga Sais fir'avnlarning Yunonistonga moyilligi va o'sha zamonda misrliklar bilan yunonlar o'rtasida juda yaqin aloqa bo'lganligiga katta e'tibor beradi. Psammetix I taxtga o'tirgandan so'ng, yunon yollanma askarlari va savdogarlariga tayanishga unnadi. Yunonlaming Navkratisdagi savdo koloniyalariga katta-katta imtiyozlar va yengilliklar beradi. Sais fir'avnlari ichki siyosat sohasida livivalik harbiy asizodalar Misr koinlan va yunon savdogarlari bilan muvozanatda mun.uz munosabatni yoiga qo'yadilar Ular Misrning nufuzli koinlariga qarshi, shuningdek, haligacha ham ba'zi bir mustaqillikka ega bolshni da'vo qilib kelayotgan ko'p hokimlarga qarshi kurash olib bordilar. Psammetix I Fiva koinlarini o'ziga bo'ysundirib olish uchun o'z qizi Neytikertni Amonning oliy koini Shepenopet II («xudoning qallig'i»)ga qiz qilib beradi, to'g'rirog'i Shepenopet II ni shunga majbur qiladi. Bu maiumot alohida hujjatga yozilgan bo'lib, bizgacha aniq saqlangan. Psammetix I tushkunlikka yuz tutib

borayotgan Osunyam qoil ashga harakat qilgan. Chunki Psammetix I ning hokimiyatini kuchayishiga Osuriya podsholari katta

yordam qilgan edilar. Shuning uchun ham Psammetix I Osuriya davlatining yashab turishidan manfaatdor bo'lgan.1

Misrning So'nggi Podshohlik davri miloddan avvalgi 664-yilda, 26-sulolaning birinchi hukmdori Psametik I taxtga o'tirishi bilan boshlandi. Psametik I dastlab Assuriya bilan ittifoq tuzib, Assuriyalik Asurbanipal tomonidan Misr hukmdori sifatida tan olindi. Ammo u tez orada mustaqil siyosat olib borib, butun Misrni birlashtirdi. Yunon yollanma askarlarini jalb qilish orqali Misr harbiy kuchini mustahkamladi va mamlakatni tashqi hujumlardan himoya qila oldi. Psametik I zamonaviylashtirish islohotlarini amalga oshirdi va Misr madaniyatini jonlantirishga hissa qo'shdi, bu davrda qadimgi diniy an'analar va amaliyotlar qayta tiklandi. 2 Mil. avv. VII asrning o'rtalarida Sais nomarxlari (Quyi Misr) Misrni birlashtirishga kirishdilar. Sais shahri Nil deltasining yirik nomlaridan biri edi. Dastlab, Psammetix I (misrcha Psamtik) efioplar sulolasiga qarshi kurashda ossuriyaliklardan foydalanadi. Hatto, Ossuriya podshosi Asarxaddonga ham xizmat qilganligi haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Sais nomligida taxminan mil.avv 665-yildan boshlab Psammetix I hokimlik qiladi. Psammetix I (mil. avv. 655-610- yy) asli liviyalik zodagonlardan edi. U dastlab efioplarga qarshi Ossuriyaning yordamiga tayanadi. Chunki yangi podsho Ossuriya podshosi Ashshurbanipalning tarafdorlaridan biri edi. Aynan u Misr tarixida 26 – sulolaga asos soladi va mamlakatni qaramlikdan olib chiqadi. Mil. avv. 653-yilga kelib, Lidiya podshosining yordamida Misr suverenitetini qayta tiklaydi va Sais shahrini mamlakat poytaxtiga aylantiradi. Sais sulolasining yorqin vakili fir'avn Nexo II (misrcha Nexao) skiflar hujumidan xavfsirab, parchalanib borayotgan Ossuriyani qutqarib qolishga intildi. Ossur podshosi Ashshur-ubalit II bilan Karxemish shahri yonida birlashishga kelishib oladi. Quddus (Ierusalim) shahridan Yahudiy podshosi Iosiya unga qarshi chiqadi. Ammo, mag'lubiyatga uchrab halok bo'ladi. Fir'avn

yahudiylar dushmanlari hisoblangan ossurlarga yordamga ketayotgan edi. Nexo II g'alaba nashidasini surishga ham vaqti yo'qligini yaxshi tushungan. Misr-ossur

1 <https://oefen.uz>

2 Shaw, Ian. *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press, 2000, pp. 386-390.

qo'shini Xarran qal'asini qamal qiladi. So'ngra, u yerdagi Bobil garnizonini qilichdan o'tkazadilar. Bu orada Nexo II sobiq isyonchi Quddus shahrini qayta egallaydi hamda podsho Iosiyaning o'g'li Ioaxazni Misrga asirlikka olib ketadi.

Misrliklar Yangi Bobil podsholigi bilan raqobatlashib Falastin va Suriyani Misr ta'siriga olishga harakat qiladi. Mil. avv. 605-yilda Bobil podshosi Navoxudonosor II Misrdan Suriya va Falastinni tortib oladi. Fila Misr Yahudiyani Bobilga qurilga kurashda qo'llab turdi Aslida Misr, kuchayib borayotgan Bobilga nisbatan Yahudiyadan qalqon hudud (bufer zona) sifatida foydalanmoqchi bo'ldi. Keying qalqon Apriy Sidon shahri (Finikiya) flotini jangda yengadi. Mist fahudiylarmi Bobilga gj-gijlash maqsadida (mil. avv. 586-yilda) Quddus tomon o'z qo'shinini yuboradi. Ammo, Bobil tomonidan qat'iy choralar ko'rulgach, o'z askarlarini qaytarib chaqirib oladi. Misr davlati kuchayib ketgan Bobilga qarshi chiqa olmaydi.³

Nechoning o'g'li Psammetixdan boshlab, Saite sulolasi qayta birlashtirilgan Misrni ikki asrdan kamroq vaqt davomida boshqargan. Miloddan avvalgi 525 yilda Fors shohi Kambiz Pelusiy jangida so'nggi sayit shohi Psammetix III ni mag'lub etdi va Misr Fors imperiyasining bir qismiga aylandi. Doro (miloddan avvalgi 522-485) kabi fors hukmdorlari mamlakatni asosan mahalliy Misr podshohlari bilan bir xil shartlar ostida boshqargan: Doro Misrning diniy kultlarini qo'llab-quvvatlagan va ibodatxonalarni qurish va tiklashni o'z zimmasiga olgan. Kserksning zolim hukmronligi (miloddan avvalgi 486-465 yillar) uning va uning vorislari davrida qo'zg'olonlarning kuchayishiga sabab bo'ldi. Ushbu qo'zg'olonlardan biri miloddan

avvalgi 404 yilda g'alaba qozonib, Misr mustaqilligining so'nggi davrini mahalliy hukmdorlar (sulolalar 28-30) boshladi.

Miloddan avvalgi IV asr o'rtalarida forslar yana Misrga hujum qilib, miloddan avvalgi 343 yilda Atakserks III davrida o'z imperiyasini qayta tikladilar, oradan o'n yil o'tib, miloddan avvalgi 332 yilda Makedoniyalik Aleksandr Fors imperiyasi qo'shinlarini mag'lub etib, Misrni bosib oldi. Iskandar vafotidan keyin Misrni Makedoniya shohlarining bir qatori boshqargan, ular Aleksandr generali

3 Urakov, Xolliyev, Gabrielyan va boshqalar. "Jahon tarixi". Metodist nashryoti – 2023. 41-42 p

Ptolemeydan boshlab, uning avlodlari bilan davom etgan. Ptolemey davridagi Misrning so'nggi hukmdori - afsonaviy Kleopatra VII - miloddan avvalgi 31 yilda Misrni Oktavian (keyinroq Avgust) qo'shinlariga taslim qildi, undan keyin olti asrlik Rim hukmronligi boshlandi, bu davrda xristianlik Rim va Rim imperiyasi viloyatlarida (shu jumladan Misrda) rasmiy dinga aylandi.). Milodiy VII asrda Misrning arablar tomonidan zabt etilishi va islomning kirib kelishi qadimgi Misr madaniyatining oxirgi tashqi tomonlarini yo'q qilib, mamlakatni zamonaviy mujassamlanish sari undaydi.4

Ushbu sulola davrida Misr o'z qudratini nisbatan oxirgi marta tiklashga muvaffaq bo'ladi. Ichki urushlar va ossurlarning talonchiligidan charchagan Misr o'z sarhadlarini qo'shni davlatlardan himoya qilish uchun kerak bo'lgan katta qo'shinni doimiy ta'minlay olmaydigan davlatga aylandi. Shuning uchun misrliklar yunonlardan askarlar yollay boshladilar. Fir'avn Psammetix I davridayoq yunonlar Misrga (asosan Nil deltasiga) kirib kela boshlagan edi. Hatto mashhur tarixchi Gerodot yunon savdogarlari, yollanma askarlarining Misrga kirib borganligi to'g'risida fikr bildirgan. Nil deltasida yunonlarning Navkratis savdo koloniyalari tuzilib, tez sur'atlarda o'sib borgan. Natijada Yunon madaniyati ta'siri kuchayadi.

Sais sulolasi fir'avnlari ichki siyosat sohasida liviyalik harbiy aslzodalar, Misr kohinlari va yunon savdogarlari bilan o'zaro munosabatlarni yo'lga qo'yadilar. Ular

Misrning nufuzli kohinlariga qarshi, shuningdek, mustaqillikka ega bo'lishni da'vo qilib kelayotgan ko'p hokimlarga qarshi kurash olib bordilar. Fir'avnlr Uaxibra va Yaxmos II (yunoncha Amasis) lar asosan Misrning ichki iqtisodiy qudratini oshirishga intildilar. Misrliklar yunonlarga madaniyatning ayrim sohalarida taqlid qilganligi tarixdan ma'lum. O'z navbatida Misr aholisi o'rtasida norozilik kuchayib bordi.⁵ Psametik I ning o'g'li Nekau II (mil. avv. 610–595-yillar) siyosiy va harbiy islohotlar o'tkazdi. U forslar bilan bo'lgan harbiy to'qnashuvlar va boshqa harbiy kampaniyalar orqali Misrning mintaqadagi mavqeini mustahkamlashga harakat qildi.

4 <https://www.history.com>

5 Urakov, Tursunov va boshqalar. "Jahon tarixi". Innovatsiya-Ziyo – 2020. 33-34

p

Shuningdek, Nekau II Qizil dengiz va Nil daryosi o'rtasida kanallar qazish loyihasini amalga oshirdi. Ushbu kanal Misrning savdo aloqalarini kuchaytirish va iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida amalga oshirildi. Ammo, Nekau II ning kuchayishiga qaramay, uning forslarga qarshi janglari muvaffaqiyatsiz bo'lib, Misr jiddiy yo'qotishlarga uchradi. Psametik II (mil. avv. 595–589-yillar) hukmronligida yunonlar bilan savdo aloqalari kuchaytirildi va Misr qudratli davlat sifatida o'z mavqeini yanada mustahkamlashga muvaffaq bo'ldi. Psametik II shuningdek, Nubiya (Kush) ga qarshi jang olib bordi va bu yurish Misr janubida yana qo'shimcha hududlarni egallashga yordam berdi. Psametik II ning o'limidan so'ng uning o'g'li Apriy (mil. avv. 589–570-yillar) taxtga o'tirib, Yunoniston bilan ko'proq diplomatik aloqalar o'rnatdi, ammo ichki isyonlar va chet el ta'siri kuchayishi uning davrini notinch o'tishiga sabab bo'ldi.

So'nggi Podshohlik davri, ayniqsa 26-sulola davrida, qadimgi Misr madaniyati va san'ati tiklangan davr hisoblanadi. Ushbu davrda diniy an'analar va ibodatxonalar qayta jonlantirilib, qadimgi san'at uslublari qayta tiklandi. Qohira yaqinidagi Saqqara

hududida Psametik I tomonidan yodgorliklar qurildi, shuningdek, Teba shahrida ham ulkan ibodatxonalar barpo etildi. So'nggi Podshohlik davrining san'ati va me'morchiligi qadimgi Misr an'alariga asoslangan bo'lib, mahalliy ramz va an'analarni qayta kashf etishga urg'u berdi. Misr san'ati bu davrda tashqi madaniyatlar ta'siridan mustaqillikni saqlab qolishga intildi.⁶

Miloddan avvalgi 525-yilda Fors shohi Kambiz II Misrni bosib olib, uni Ahamoniylar imperiyasining satraplik (viloyat) maqomiga aylantirdi. Forslar Misrning davlat boshqaruvini o'z nazoratiga olishga intilib, fir'avnlarni an'anaviy hukmronligiga putur yetkazdi. Bu davrda Misrda Fors madaniyatining ta'siri kuchaydi, biroq aholi orasida qarshilik kuchayib, bir necha bor qo'zg'olonlar ro'y berdi. Ahamoniylar sulolasi hukmronligi davomida Misrning diniy va madaniy an'analari cheklovga uchradi, bu esa Misr aholisining noroziligiga sabab bo'ldi.⁷

6 Wilkinson, Richard H. **The Complete Temples of Ancient Egypt**. Thames & Hudson, 2000, pp. 211-224.

7 Briant, Pierre. **From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire**. Eisenbrauns, 2002, pp. 539-542.

Ossuriya qulagandan keyin bobilliklar Misrga bostirib kirishdi. Qisqa fuqarolar urushidan so'ng, boshqa asosiy o'yinchi - forslarga qarshi ittifoq tuzildi. Biroq, ittifoqchilar forslarning tajovuzkor ekspansiyasini ushlab tura olmadilar va Bobil ham, Misr ham bosib olindi. Ikki yarim ming yildan ortiq vaqt ichida Misr birinchi marta mustaqil davlat emas edi. Garchi ular alohida sulola sifatida e'tirof etilgan bo'lsalar ham (Yigirma ettinchi sulola) forslar aslida mahalliy boshliqlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan rezident gubernator - Satrap orqali hukmronlik qilishgan. Yomon matbuotga qaramay, ko'plab zamonaviy hujjatlarda (masalan, Gerodotning yozuvlarida) Fors shohlari ibodatxonalar va jamoat ishlarini qurdilar, iqtisodiyotni mustahkamladilar va san'at va me'morchilikda misrliklarning ko'plab an'alariga

rioya qildilar. Ko‘pincha forslar ko‘plab madaniy va diniy urf- odatlarni hech qanday aralashmasdan davom ettirishga ruxsat berishdan xursand bo‘lganga o‘xshaydi. Biroq, miloddan avvalgi 490 yilda yunonlar marafonda forslarni mag‘lubiyatga uchratganlarida, xorijiy hukmdorlarning noroziligi kuchayib borayotgan qarshilikka olib keldi, ular deyarli bir asr davomida pasayishni rad etdi. Miloddan avvalgi 404 yilda mahalliy hukmdorlar koalitsiyasi forslarni mag‘lub etishga muvaffaq bo‘ldi va Misrni Saislik Amirtaios (Yigirma sakkizinchi sulolaning yagona hukmdori) boshqardi, undan keyin Mendesda (Yigirma to‘qqizinchi sulola) joylashgan bir qator hukmdorlar hukmronlik qildilar. O‘ttizinchi sulola qurilishning sezilarli darajada o‘sishi bilan nisbatan tinch va farovon edi, ammo xotirjamlik qisqa umr ko‘rdi. Forslar Misrdan voz kechishga tayyor emas edilar va (bir necha muvaffaqiyatsiz urinishlardan keyin) miloddan avvalgi 343 yilda nazoratni qaytarib olishdi. Ularning muvaffaqiyatlarini nishonlash uchun vaqtlari kam edi, chunki Aleksandr Makedonskiy ularni miloddan avvalgi 332 yilda mag‘lub etib, yunon nazorati davrini boshlab berdi. 8 Miloddan avvalgi 332-yilda Aleksandr Makedonskiy Misrni bosib oldi va bu voqea So‘nggi Podshohlik davrining tugashiga olib keldi. Misrni Makedoniyalik Iskandar egallab, yunon madaniyatini olib kirgan va Misrda Ptolemeylar sulolasining boshlanishiga zamin yaratgan. Aleksandr Misrda yunon madaniyati va diniy an‘analari bilan qadimgi Misr madaniyatini

8 <https://ancientegyptonline.co.uk>

uyg‘unlashtirish siyosatini olib bordi. Bu davr Misr tarixida o‘tish davri bo‘lib, yunon madaniyatining Misr san‘ati, dini va madaniyatiga kuchli ta‘sirini ko‘rsatdi.⁹

So‘ngi Misr hukmdorlari. Yigirma oltinchi sulola; Saite (miloddan avvalgi 664-525 yillar) – Nekau Vahemibre (Necho), Vahibre Haaibre (Apries), Ahmose II Khenemibre (Amasis), Psamtik II Anxare (Psammetichus).

Yigirma yetti sulola birinchi fors davri (miloddan avvalgi 525-404 yillar) – Doro I (Setutre), Kserks, Artakserks I, Doro II, Smendes, Artakserks II.

Yigirma sakkizinchi sulola (miloddan avvalgi 404–398-yillar) – Amyrtaeus

Yigirma to‘qqizinchi sulola (miloddan avvalgi 398–380-yillar) – Nephertites, Hakor (yoki Achoris), Psammuzes.

O‘ttizinchi sulola (miloddan avvalgi 380–343-yillar) – Nektanebo I, Teo, Nektabo II.

Xulosa. Misrning so‘nggi podshohlik davri (miloddan avvalgi 664–332-yillar) uning tarixidagi eng muhim va murakkab bosqichlardan biri bo‘lib, ushbu davr mahalliy hukmdorlar sulolalarining tiklanishi va chet el istilolariga qarshi kurashni o‘z ichiga olgan. Misr miloddan avvalgi VI asrda mustaqillikni qayta qo‘lga kiritgach, mahalliy fir‘avnlar boshchiligida o‘z hududini mustahkamlashga va madaniy an‘analarni saqlab qolishga harakat qilgan. 26-sulola davrida fir‘avn Psamtik I Misrni birlashtirib, markaziy hokimiyatni tiklagan. Bu davrda arxitektura, san‘at va diniy e‘tiqodning qayta tiklanishi kuzatildi. Biroq, ushbu mustaqillik uzoq davom etmadi va Fors imperiyasi tomonidan yangi istilolar amalga oshirildi. Fors hukmdorlari Misrni bir necha bor zabt etgan bo‘lsa-da, mahalliy fir‘avnlar ularning hukmronligini qisqa muddatga bo‘lsa-da qayta tiklashga muvaffaq bo‘lishdi. 29 va 30-sulolalar davrida Misrning mustaqillik harakati davom etdi, ayniqsa, Nektanebo I va Nektanebo II kabi hukmdorlar mamlakatni himoya qilishda va chet el istilolariga qarshi kurashishda katta hissa qo‘shdi. Nektanebo II so‘nggi mahalliy hukmdor

9 Bowman, Alan K. **Egypt After the Pharaohs 332 BC - AD 642: From Alexander to the Arab Conquest**. University of California Press, 1986, pp. 15-32.

sifatida Fors istilosiga qarshi oxirgi urinishlarni amalga oshirdi, ammo mag‘lubiyatga uchragach, Fors imperiyasi Misrni yana qo‘lga oldi. Misrning ushbu mustaqillik uchun kurashlari oxir-oqibat muvaffaqiyatsiz yakunlandi va miloddan avvalgi 332-yilda Aleksandr Makedonskiy tomonidan istilo qilinishi bilan Misrda yunon davri boshlandi. Shu tarzda, Misrning so‘nggi podshohlik davri mustaqillik va xorijiy hukmronlik o‘rtasidagi murakkab davr bo‘lib, mahalliy hukmdorlarning o‘z madaniyatlarini saqlashga intilishi, xorijiy madaniy ta‘sir va harbiy istilolar bilan uyg‘unlashib ketdi. Bu davr nafaqat siyosiy jihatdan, balki madaniy jihatdan ham Misr

tarixida muhim iz qoldirdi. So'nggi podshohlik davri Misr tarixidagi an'anaviy qadriyatlarning so'nggi saqlanish davri bo'lib, uning oxiri Misrning butunlay yangi bosqichga, yunon va keyinchalik rim madaniyatlari ta'siridagi davrga o'tganligini ko'rsatadi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. <https://oefen.uz/uz/documents/referatlar/umumiy/so-ngi-podsholik-davrida-misr>
2. Shaw, Ian. **The Oxford History of Ancient Egypt**. Oxford University Press, 2000, pp. 386-390.
3. D.J. Urakov, A.G. Xolliyev, S.I. Gabrielyan, R.N. Tursunov, O.A. Maxmudov, A.A. Rozakov, A.A. Birkuziyev, B.B. Xaynazarov, R.X. Djurayev, N. Kenjayev, D.X. Ziyayeva, G.K. Otarbayev, J.E. Turekulova. "Jahon tarixi". Metodist nashryoti – 2023. 41-42 p
4. <https://www.history.com/topics/ancient-egypt/ancient-egypt#third-intermediate-period-c-1085-664-b-c>
5. D.J. Urakov, R.N. Tursunov, A.A. Birkuziyev, B.B. Xaynazarov. "Jahon Tarixi". Innovatsiya-Ziyo – 2020. 33-34 p
6. Wilkinson, Richard H. **The Complete Temples of Ancient Egypt**. Thames & Hudson, 2000, pp. 211-224.
7. Briant, Pierre. **From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire**. Eisenbrauns, 2002, pp. 539-542.
8. <https://ancientegyptonline.co.uk/late/>
9. Bowman, Alan K. **Egypt After the Pharaohs 332 BC - AD 642: From Alexander to the Arab Conquest**. University of California Press, 1986, pp. 15-32.